

Imre László

A „kisebbségi” lét ereje (Németh László és a protestáns örökség)

Amikor 1936-ban Németh László vitába keveredik Ravasz Lászlóval, mivel a nagy tekintélyű püspök (igaz, a legtehetségesebb fiatal írónak nevezve őt, de mégiscsak) polemikusan kommentálja az erdélyi magyarság, sőt a protestantizmus jövőjére vonatkozó borúlátó észrevételeit, az író indíttatva érzi magát arra, hogy elmondja (bár mindössze néhány lapon) mindazt, ami őt a protestáns örökséghez köti. Apja, apjának dunántúli református parasztcsaládja az ősforrás (bár életre szólóan), aztán – meggyőződése szerint – irodalmi pályáját is alapvetően ez az indíttatás határozta meg. (Furcsa, hogy ezt az önértelmezést nemcsak 1989-ig, de továbbra is eléggé figyelmen kívül hagyta a szakirodalom.) Igaz, Osvát Ernő fedezte fel a *Nyugat* novella pályázatának nyerteseként – folytatja Németh László – de nyomban ezután, „mint lelketől idegent, eldobta”.¹ A *Protestáns Szemle* tette tehát íróvá, melyben szabadon mondhatta el mindazon gondolatait, melyekhez „koporsómban sem lehetek egészen hűtlen”. Kezdetől minden másnál szorosabban kötődött Sylvester Jánoshoz, Heltai Gáspárhoz, a vizsolyi bibliához, Szenczi Molnár zsoltáraihoz, Bethlen Miklóshoz, a debreceniekhez Földitől Fazekasig, s ennek legteljesebb kivirágzásával Adyban azonosult. Az *Emberi színjáték* – vallja – „mégiscsak az egyetlen magyar regény, melynek tárgya a vallásosság”, nem is említve Tolsztojról, Makkai prédikációiról, a 16. századi kezdeményekről szóló írásait. Ady, Szabó Dezső, Móricz Zsigmond is a magyar protestantizmusban voltak „titkos bátyái”. S talán az sem véletlen, hogy „legkellemesebb vidéki állomásai” is protestáns centrumok: Debrecen, Kecskemét, Pápa. (Most már hozzátehetjük, mert 1936-ban ő még ezt nem láthatta előre: néhány évvel később a hódmezővásárhelyi református gimnázium tehetségmentő kezdeményezése lesz egy évtizedre, talán tovább is, legnagyobb élménye.)

A magyar protestantizmus ugyanakkor éppúgy kisebbségi (létszámban és a hatalomhoz, Bécshez fűződő viszonyában), éppúgy, hol inkább, hol kevésbé, de általában elnyomott, ahogy majd a magyarságot is a német és zsidó etnikum viszonylatában nem „életrevaló”, háttérbe szoruló pozícióban látja. Ahogy a magyar irodalomban a „mélymagyarok” (Berzsenyitől Katonáig) sem tudtak élni a kibontakozás lehetőségével. Erdélyi élménye ezért szélesedik magyarság prob-

¹ Itt, s a továbbiakban is: NÉMETH László: *Két templom közt*. In: NÉMETH László: *Kiadatlan tanulmányok*, Magvető 1968. 505., illetve: 503–509.)

lémává, de közvetlenül mégis protestantizmusával függve össze: „Ezen a mezőn én kisebbség vagyok. A körösfői templom virágos mennyezete azért marad nevezetes nekem, mert mélyen a pap-beszéd alatt elsüllyedten ülő, merev tatár arcokról felpillantva oda, ahol a szó fölött az ég szokott lenni: mint obsit állt a felismerés. Amihez mélyebb közöm volt ebben a népben, pusztul, s ahhoz, ami e néven tovább él, alig van közöm.” Ahogy minden biztonnyal manapság is akad, aki elmereng a magyarság jövőjén, melynek számaránya folyton csökkenő százalékot mutat a cigánysághoz képest. S ahogy feltehetően valami hasonló felismerés (is) ösztönözhette a Szovjetunió vezetőit az 1980-as években a „birodalmi” eszme feladására, hogy t. i. – minden statisztika szerint – a 21. század végére az iszlámhitűek létszámfölénye folytán az orosz tradíció, nyelv, kultúra, sőt vallás kisebbségbe szorulásával, marginalizálódásával kell számolniuk.

Németh László írásának idején a kisebbségi pozíciót már jó másfél évtizede megélte Romániában csaknem másfélmilliónyi magyar, s minden veszteség és szenvedés ellenére sem eredmények nélkül. Az erdélyi írók, politikusok, egyházi személyek, s maga a kisebbségbe „szoruló” nagycsoport többsége egyfajta hivatást tett magáévá, amely erkölcsi erőfeszítést külső körülményekkel csak kis mértékben lehetett korlátozni. A nyelvi, kulturális és vallási identitás megőrzése szerencsés módon sokszorozta meg a közösség erejét. Gandhi mozgalma ekkorra már bizonyította, hogy valamely (India esetében szellemi és gazdasági) „minoritás” éppen nemzeti-etnikai értékeihez ragaszkodva juthat általános erkölcsi emelkedés stádiumába, sőt az egyetemesség képviselőjéig. A hűség, az áldozatvállalás szílamok helyett vállalt életformává nőhetett a szomszédos országok magyarságának esetében is. Az erkölcsi normák „életes” alakot ölthettek, s jelentős eszméi és művészi eredményekhez vezettek pl. az erdélyi irodalomban a két világháború között, akárcsak a reformáció első századaiban. (Erre az analógiára Németh László maga nem utal, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük: a kisebbségi azonosságtudat az ő számára egyszerre volt magyar és protestáns léthelyzet.) Különösen közel áll hozzá a kisebbségi létforma morális többlete, mely a közösségi rendeltetés elfogadására kötelez. A másokért vállalt életforma a Németh László számára egyébként is ellenszenves élvezetelvű, haszonelvű magatartásminták ellenében hat, akárcsak a protestantizmus első századaiban.

Nem nyilatkozatok, hanem művek sora igazolja, hogy a protestantizmus több évszázados mellőzöttsége, sőt üldözöttsége a magyarság kiszolgáltatottságának, elnyomatásának jelképi erejű kifejeződése Németh László gondolkodásában. Mégsem kételkedik sem a magyarság, sem a protestantizmus életerejében. Nem azért, mert Európában éppen a protestantizmust meghonosító népek (az angol, a svájci, a holland, a német, a skandinávok) produkálták a legélénkebb fejlődést a legutóbbi századokban (a magyar viszonyok, a felekezeti megosztottság ezt nemigen tette lehetővé itthon). Inkább az erkölcsi-lelki gyarapodás, a

mérhetetlenné táguló szellemi emelkedés, a nemzet életerejét megsokszorozó új lendület (mint annak idején a reformáció évszázadában) ad számára biztatást: „Nekem a protestantizmus a vallási állapot egy formája, mely Luther előtt legalább kétezer évvel kezdődött, s messze túlrad ma is egyházain. A protestantizmus az emberből szóló Isten vallása. Azé az Istené, aki nem a világ rendjében hangos, hanem az akaratunk tövén. Átszállt, átment ez a bennlakó Isten a középkoron... egy VII. Gergely és egy Kálvin épp őbenne rokonok...” Németh László reménye az, hogy a keresztény egyházak már a 20. század első felében megtapasztalt hanyatlásának éppen egy ilyesfajta protestantizmus lesz az igazi ellenszere. (1936-ban ennek még nem sok jele lehetett, ám mégiscsak tény, hogy a katolicizmusnak a 20. század második felében lejátszódó önreformáló fellendülése nagyon is sokat merített a protestantizmus egykori törekvéseiből.)

Teológiai, sőt akár protestáns egyháztörténeti szempontból is alighanem vitatható álláspont a Németh Lászlóé, de megfogalmazásakor egészen más volt az „akusztikája” (hiszen az egyházak jelentős politikai befolyással, vagyonnal rendelkeztek), mint 1945–1948 után. Az 1950–60-as évek új és még újabb olvasó nemzedékei számára az „emberben lakó Isten”-t az emberiség legáltalánosabb etikai és transzcendens igényeivel egybehangzó protestáns kultúra-élmény tette vonzóvá, miközben az 50-es évek Magyarországon a kötelező ideológia a baloldali világmegváltás akadályaként, a hatalmi és a gazdasági hierarchia, a kizsákmányolás védelmezőjeként marasztalta el a vallást. Ezzel a beállítással áll szemben Németh László családból hozott kálvinista hűsége: „de amikor nagyanyám, a mezőföldi parasztasszony, kis szobájában kigyújtotta a petróleumlámpát s a Károli-biblia ősi kiadásából az ótestamentum háborúit betűzte elém, azon a szinte szívemből kihangzó magyar nyelven: vagy napos templomunk farkasszemnéző asszonyi s férfinépe zendített rá a 'Tebenned bízunk' belém évdött dallamára; akkor tudtam, hogy hozzátartozom, minden kételyemmel is ehhez a biblia és zsoltár mögé barikádozom, négyszáz éves magyar közösséghez”.² Ez a protestáns kultúra nem pusztán nyelv és tudás, hanem vérré ivódott életelv, mely egy embercsoport tagjainak életét szabályozza. Ez a protestáns tudat lett aztán Németh László nemzetvédő, nemzetmentő ideológiájának megfelelője, vállalva azt a szigorú puritánsgot is, mellyel az átlagember idegenkedését is kiválthatta olykor.³

A magyar reformáció nagyjairól szólva meghatározónak vél egy nemzeti kultúrát védő-mentő minimumot. Sylvester magyar-latin nyelvtanának – szerinte – az a célja, hogy bizonyítsa: a magyar nyelv is grammatikára méltó kultúrnyelv. Molnár Albert – a zsoltárfordítások mellett – latin-magyar szótárt készít, kiadja a vizsolyi bibliát, lefordítja Kálvin *Institutio*-ját, sőt magyar nyelvtant is ír. Amit

² NÉMETH László, *Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk*, In: NÉMETH László: *Az én katedrám* Madách 1975. 97–98.

³ DÉKÁNY Endre: *A református Németh László*, Confessio 1986 2. 70–73.

pedig zsoltárfordításairól mond Németh László, máig sugallatos üzenet: „Csodálatosan fiatalok ezek a zsoltárok, mert amikor keletkeztek, egy születő kultúra fiatalsága voltak. Érzem a megoldott nehézség fölötti örömet s a romlatlan, de ellenálló magyar szavakat maga alá gyűrő férfi erőt, valami nyelvújítás előtti tisztaságot: a magyar kálvinizmus hajdani hevét.”⁴

A reformáció drámatémává vált hőseinek történetét a rokon sorshelyzet átélése forrásítja fel. Az 1946-ban írt *Eklézsia megkövetés* Tótfalusi Kis Miklós meghurcolását azért tudja annyi hévvel drámává formálni, mert 1944 vége óta szüntelenül nyilvános önkritikát követelnek tőle. Amire nem hajlandó, bár fenyegetésül 1946 januárjában „kútmérgezõ”-ként beszélnek róla a rádióban. Németh László a maga vereségébe még beletörődne, az eszméébe nehezebben. Ezt adja Misztótfalusi szájába, aki úgy érzi, hogy benne Erdély „üdvössége veszett el”.⁵ Az ugyancsak 1946-ban befejezett *Husz János* címszereplője éppoly gyermekarcú legendahős lehetett, mint ő, akit szörnyű bűnökkel, veszedelmes tanokkal vádolnak meg, pedig „szelíd” igazságok hirdetője. Az 1955-ös *Apáczai* már nyugodtabb légkörben születik: a pedagógiai kísérleteket is folytató Németh László vallomása arról, hogy az európai eredetű és szintű magyar protestáns tudományosság és kultúra gyakorlatias, polgárosult műveltséget akar biztosítani Erdély számára, melynek birtokában a szultán és Bécs „szorításában” is helyt tud állni. Németh László az 1940-es évek második felétől rendületlenül munkálkodik tankönyveken, iskolareformon, mert a szovjet szövetségi rendszert jó darab időre ténynek fogadva el csak a szellemi és morális instrualás révén véli elképzelhetőnek a nemzet emelkedését. Az Erdélyt felégető tatárok pusztítása után Kolozsvárra, öhozzá menekülő gyulafehérvári tanítványaihoz szólva Apáczai a hűbéri és egyéb embertelenségek ellenére és után egyetlen megoldásként az emberi és tanultsági kiválóság eszméjéhez ragaszkodik: „A tudományban épp ez a szép, hogy egy szeglet kockájában is több méltóság és maradandóság van, mint az emberi becsvágy s vérengző kedv egész teátrumában. Hiszik vagy sem, én nem röstellem megvallani, hogy midőn egész Kolozsvár reszketett, hogy a városi tanácsa be tudja-e tömni Kincses Kolozsvár kincseivel a tengerből előmászott szörnyeteg feltátott száját, én Erasmus beszélgetéseit s a volt pataki cseh tanár, Comenius János *Aranykapu*-ját forgattam, s kamrámban azon gondolkoztam, hogy lehetne a mai deák leckéinket úgy összeállítani, hogy a szintaxista ifjú az *Enciklopédiá*-ban beszítt ismereteket, a földművelésre, históriára, a természet ismeretére tartozókat forgassa tovább latin nyelven is.... Ismerik az Odysseus történetét a szirénekkal. Odaköttette magát az árbochoz, s így állta a csábító éneket, s társai fülébe viaszt tömetett. Tegyük mi is így a vészes napok bösz sziréneivel: köttessük magunkat oda a tudomány árbocához...”

⁴ NÉMETH László: *Molnár Albert zsoltárai*... uo. 93.

⁵ GREZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka* Szépirodalmi Kiadó 1979. 135.

Tanulságos (mi több: megdöbbenő), hogy két világháború, emberirtó „ordas eszmék” után (sőt jelenlétében) Németh László a magyar protestantizmus példájához tér meg újra és újra. Mintha hitet és ellenállást éppen és leginkább a magyar reformáció legnagyobbjaiból tudna meríteni. A biblia újrafordítása kapcsán írja: „maradj meg nekünk, Károlyi Gáspár! Te nem voltál költő, és sokak szerint nyelvművész sem voltál: a bibliád mégis többet ér, mint a fölényes virtuózok bibliája, épp azért, mert fölényesek és virtuózok, te pedig hívő és dadogó vagy. Van az alkotásnak egy magasabb hitele, mint a pontosság és a szépség: az erőfeszítés, amely a művet létrehozta. Mondataink és szótáraink jobbak vannak, mint neked, de hitet és ellenállást hol találunk a mondatokhoz?”⁶

Németh László Debrecen-nosztalgiája is protestáns gyökerű. Fejlődéstörténeti logikája szerint ugyanis a magyar, vagy akár a debreceni felvilágosodás „nemcsak voltaire-kedés volt, hanem... a mélymagyarságnak a feltörése, pallérozódása, s protestantizmusunk folytatása”.⁷ Ennek jegyében szerinte Csokonai nem a kollégium ellenében, hanem a kollégiumnak köszönhetően lett naggyá: „Földi-féle polihisztorok éltek ebben a városban, orvos poéták, akik mellett az orvos-fiú, hála a protestáns demokráciának, még ma is káprázatosnak tűnő műveltségre tett szert”.⁸ Az 1849-et követő integrációs törekvések helyszínékként is vidéki műhelyeket jelöl meg, Nagykovács, Debrecen, Hamvát, Kolozsvárt, többnyire színmagyar, protestáns településeket. A főváros (importált) forradalma után Arany, Gyulai, Kemény nemzeti klasszicizmusa a tősgyökeres magyarságra apellál, ahogy pedig Kemény Zsigmond 1849-et követő röpirataiban Kossuthot teszi meg bűnbaknak, az „előbb vall Bocskay és Bethlen Gábor századára, mint a magáéra”.⁹

A két világháború közötti, legtisztábban nemzeti és hagyományhű fórumok, pl. a Debrecenben szerkesztett *Válasz* is protestáns gyökerű nagyságok (Fülep Lajos, Németh László, Szabó Lőrinc, Gulyás Pál, Juhász Géza, s a hozzájuk csatlakozó Sárközi György) teremtménye. A Bocskai kerti „kivonulás” (még ha közvetlen ihletője Gandhi is) szintén protestáns gyökerű: szakítás az úri középosztállyal, a szegények pártjára állás. A II. világháború borzalmai, a „ragadozó morál” ellenében valami szelíd, „növényi” közösségi eszme az, amibe fogódzhat. Németh László jövő-víziója látszólag a szocialisztikus humánus jegyében születik,¹⁰ voltaképpen Gandhin és Tolsztojon át a protestáns etika felé mutat vissza. És ez már az 1940-es évek derekától domináns kötődés. Ha valaki ebből a szempontból olvassa végig az 1945 utáni vallomásokot és terveket, lehe-

⁶ NÉMETH László: A vizsolyi biblia. In: NÉMETH László: *Az én katedrám* 104.

⁷ NÉMETH László: *Kisebbségben*, In: NÉMETH László: *Kisebbségben* Bp. 1942. Magyar Élet kiadása 74.

⁸ NÉMETH László: *Csokonai*, In: NÉMETH László: *Az én katedrám* i.h. 207–208.

⁹ NÉMETH László: *Kisebbségben* uo. 32.

¹⁰ GREZSA Ferenc: *Németh László háborús korszaka* Szépirodalmi 1985. 322.

tetlen fel nem ismerni a protestantizmushoz fűző szálakat. S ezzel éppúgy kisebbségbe szorul a szocialista Magyarországon, ahogy Babits *Nyugat*-körében, vagy általában a Horthy-Magyarországon.

Joggal mondhatni tehát, hogy értékrendje, pedagógiai rendszere, puritán munka- és kötelességelve mind-mind a protestáns örökségben gyökerezik, még-hozzá a legjobb értelemben. Nem citátumok formáját öltve, hanem minden erkölcsi választásban a közösség felvilágosult hitével, műveltségével és felelősségérzetével összhangban a reformáció hagyományaihoz igazodva.